

| WSTĘP

ANNA JARMUSZKIEWICZ, ANNA SMYWIŃSKA-POHL

Dwudziestolecie międzywojenne jest szczególnym czasem w naszej historii. Czesław Miłosz nazywał je krainą mityczną, nieodwiedzaną i idealizowaną¹. Niniejsza publikacja jest zaproszeniem do środowiska intelektualistów pochodzenia żydowskiego związanych z Uniwersytetem Jagiellońskim w tym okresie. W II Rzeczypospolitej, mającej wielokulturowy i wielonarodowy charakter, Żydzi stanowili około 10% populacji. Na wyższych uczelniach ten odsetek był znacznie większy. Analizując historię wszechnic, można jak w soczewce ujrzyć ówczesne problemy – zarówno na płaszczyźnie finansowej, prawnej, jak i społecznej. To na uniwersytetach toczyły się debaty dotyczące praw i obowiązków mniejszości. Na krakowskiej wszechnicy żydowscy studenci szczególnie często wybierali filozofię oraz filologię polską jako swój przedmiot studiów. Omawiani przez nas uczeni i uczone niejednokrotnie nie mieli szans na artykulację swoich poglądów, rozwijanie kariery naukowej czy nawet prowadzenie godnego życia. Problem obcości Żydów trafnie ujął historyk Marek Wajsbłum – „Zawsze byłem Żydem dla Polaków i Polakiem dla Żydów”². Antysemityzm i kryzys ekonomiczny lat trzydziestych XX wieku odcisnęły piętno na społeczności Żydów w Polsce, zaś II wojna światowa i okupacja hitlerowska niemal zupełnie ją zniszczyły. Również z tego względu ważne jest dbanie o dziedzictwo żydowskich

¹ Por. Cz. Miłosz, *Rozmowy polskie 1999–2004*, Kraków 2010, s. 45.

² Por. M. Wajsbłum, „Zawsze byłem Żydem dla Polaków i Polakiem dla Żydów”. *Listy Marka Wajsbłuma do Stanisława Kota z lat 1927–1961*, oprac. Z. Pietrzyk, Z. Kosiński, Kraków 1996.

twórców w naszym kraju. To ostatnia szansa, by zachować tę kulturę, bez której rekonstrukcja naszego dziedzictwa nie jest w pełni możliwa. Niniejsza publikacja ma na celu przedstawienie ówczesnego środowiska uczonych i ich dorobku, a także włączenie go do narracji i tradycji akademickiej w Polsce.

Myśliciele pochodzenia żydowskiego, którzy w międzywojniu rozpoczęli dorosłe życie, przeważnie nie są znani szerszej publiczności. Z tego pokolenia osób związanych z Uniwersytetem Jagiellońskim rozpoznawani są z pewnością Debora Vogel i Adam (Abraham) Landman. Bynajmniej jednak nie wyczerpują oni bogactwa tego okresu. Z naszego punktu widzenia ciekawsze były postacie peryferyjne, czyli twórcy, o których do tej pory niewiele napisano, których dorobek nie jest szerzej znany, a dostęp do niego jest znacząco utrudniony, zarówno ze względu na stan techniczny zachowanych tekstów, jak i problemy prawne.

Na uwagę zasługują także: Adolf Brenner (nauczyciel i jeden z autorów tekstów w *Almanachu i leksykonie żydostwa polskiego*, badacz myśli Salomona Majmona, Davida Hume'a i Immanuela Kanta); Melania Buxbaum (nauczycielka i badaczka filozofii Schleiermachersa); pochodzący z Jarosława badacz Spinozy – Feliks Klang; znawca filozofii Nietzschego – Fryderyk Kränzler; nauczyciel języka polskiego, badacz Leibniza i Juliana Ochorowicza – Zygmunt Schmeidler; Franciszka Sonnenschein-Markowiczowa, która pisała o Goethem i Berkeleyu; a także Herman Unagar – badacz Plotyna. Z filologów i filolożek polskich poddane analizie zostały takie postacie jak: Abraham Rosenmann, który analizował recepcję Dickensa w Polsce; Nella Margulies, podejmująca temat twórczości Felicjana Faleńskiego; Zofia Dortheimer, pisząca o zagadnieniu potęgi człowieka u Mickiewicza; Irena Lublich, zajmująca się postaciami tragicznymi u Sienkiewicza; analizująca balladę polską w pierwszej połowie XIX wieku – Janina Vogelówna; zajmujący się Stanisławem Morsztynem – Herman Reich; Józef Hamer – badacz legendy o Wandzie i Kraku; Majer Pinkas Korzennik, specjalizujący się w recepcji Monteskiusza w Polsce. Odejście od głównych postaci dwudziestolecia ku tym pobocznym pozwala nam nie tylko uzupełnić wiedzę o tym okresie, ale także lepiej sportretować międzywojenne pokolenie intelektualistów i intelektualistek.

Hekatomba i chaos II wojny światowej oraz lat powojennych sprawiły, że zginął ślad po autorach i ich następcach prawnych. Nie ma już komu wyrazić woli w sprawie ich tekstów, często trudne lub niemożliwe okazuje się ustalenie daty śmierci autorów. Ale przecież pozostała nie tylko cisza – jest także ich dorobek piśmienniczy. Warto próbować ocalić to

dziedzictwo. Stało się to możliwe dzięki wprowadzonym niedawno (2015) zmianom w prawie autorskim – zdefiniowaniu i uregulowaniu uległ status dzieł osieroconych.

Ze względu na uwarunkowania prawne nie wszystko mogło zostać przedmiotem digitalizacji w ramach projektu „Patrimonium – digitalizacja i udostępnienie polskiego dziedzictwa narodowego ze zbiorów Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Jagiellońskiej”. Dzieła osierocone wymykają się bowiem regułom, które mogłyby je przypisać do domeny publicznej. Niniejsze opracowanie stara się uczynić więcej niż utrwalenie śladu po autorach. Stara się odzyskać ich biografie, by wróciły one do świadomości społecznej i naukowej jako wartościowe życiorysy intelektualne. Wyrazamy nadzieję, że powyższe będzie możliwe również dzięki tej publikacji, której podstawowym celem naukowym jest stworzenie, jeżeli nie pierwszego, to jednego z pierwszych opracowań traktujących o twórczości naukowej żydowskich filozofów i filologów z Uniwersytetu Jagiellońskiego okresu międzywojnia. Waga zagadnienia sprawia, że należy go w dużej mierze traktować jako sygnał do podjęcia działań na większą skalę. Aby sygnał ten był słyszalny, konieczne jest uświadomienie i pokazanie wartości zdeponowanej w zasnurowanych tezkach na półkach archiwum.

Niniejsza publikacja już w założeniu miała być projektem interdyscyplinarnym, obejmującym badania m.in. z zakresu filozofii, etyki, literaturoznawstwa, historiografii, archiwistyki oraz nauk prawnych w obszarze prawa autorskiego. Znajduje to odzwierciedlenie w jej układzie – pierwsza część poświęcona jest zagadnieniom utworu osieroconego jako takiego w kontekście prawnym i kulturowo-społecznym. Kolejna część skupia uwagę na utworach osieroconych jako wyzwaniu dla współczesnej humanistyki. Następne rozdziały przybliżają historię żydowskich studentów i studentek na Uniwersytecie Jagiellońskim, a także – w jej głównej i podstawowej części – przedstawiają dorobek tych, których dzieła mogą mieć status utworów osieroconych, czyli takich, co do których nie można mieć pewności, że prawa majątkowe wygasły, a ich właściciel nie jest znany.

Dzięki przeprowadzonym badaniom udało nam się przybliżyć tematykę dzieł osieroconych, a następnie w dorobku ówczesnych filozofów i filologów pochodzenia żydowskiego wskazać te, które powinny mieć nadany taki status. W wielu przypadkach ustaliliśmy również daty śmierci autorów. Dzięki temu prace tych twórców mogą być przesunięte do domeny publicznej.

Warto w tym miejscu przytoczyć fragment:

Obcy jest pojęciem często stosowanym wobec nieznanego, wroga, odmiennego kulturowo nieznanego, wobec tego, kto nie został jeszcze przez nas dookreślony. To również wykluczony poza znany nam krąg osób, stąd często, potocznie mówi się: „byłem obcy w tym towarzystwie”³.

Ilekcję prowadzimy badania naukowe, nie możemy być pewni, czy nie wyważamy dawno już otwartych drzwi. Istnieje przecież możliwość nieświadomego powtarzania czyichś wniosków, podążania tą samą ścieżką myśli i skojarzeń. Zdarza się, że wykonana już kiedyś praca badawcza jest zapisana na kartach papieru i złożona w zakamarkach archiwum. Poprzez niewykorzystywanie jej zostaje jednak wykluczona z naukowego i kulturowego obiegu – jest zapomniana, nieznaną i obca.

Możliwe, że los skieruje nasze kroki do archiwum i znajdziemy wartościowy utwór, który chcielibyśmy wykorzystać w pracy naukowej, udostępnić zainteresowanym osobom i przy tej okazji pokazać światu. W takim momencie okazać się jednak może, że badacz związany jest w szerokim zakresie prawem autorskim. Zdarza się, że to nie brak zgody autora na użycie tekstu (jakim jest np. pierwotna lub ponowna jego publikacja, digitalizacja i udostępnienie w bibliotece cyfrowej, możliwość wykonania tłumaczenia na inny język itd.) stanowi główną przeszkodę. Często bowiem autor nie może wykazać jakiegokolwiek woli. Niejednokrotnie mamy do czynienia ze szczególnie trudnym przypadkiem, w którym autor znika na szlaku bardziej lub mniej burzliwej historii, pozostawiając swoje dzieło osierocone.

Celem niniejszego opracowania jest nie tylko przedstawienie prawn-autorskiej koncepcji utworów osieroconych w kontekście znowelizowanej ustawy o prawie autorskim, ale przede wszystkim pokazanie jej wpływu na rozwój kultury oraz skuteczności badań naukowych (głównie humanistycznych, bo często ogniskują się one wokół wielokrotnie pogłębianych i omawianych kwestii). Problem utworów osieroconych definiowanych jako utwory, których obecny właściciel jest nieznaną bądź niemożliwy do odnalezienia w procesie starannego wyszukiwania, a one same nadal są chronione prawem autorskim osobistym i majątkowym, należy do kluczowych problemów wpływających na stan badań naukowych z różnych dziedzin, nie wyłączając z tego zakresu również współczesnej kultury. Skutkiem braku dostępu do wielu utworów jest ograniczenie świadomości istnienia bogactwa

3 H. Gruchlik, *Inność a obcość w kontekście filozoficznym*, „Anthropos” 2007, nr 8–9, <http://www.anthropos.us.edu.pl/anthropos5/texty/gruchlik.htm> (dostęp: 2.12.2016).

dorobku naukowego oraz zmniejszenie dostępu do dóbr kulturowych. Odbiorcy obcuja ze światem zubożonym o istotne poznawczo i niejednokrotnie wybitne utwory. Rozwój kultury może częstokroć przebiegać w sposób odcięty od „korzeni”.

Niniejsza publikacja jest rezultatem wielu godzin spędzonych na kwerendach w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ). Nie powstałaby, gdyby nie codzienna praca pracowników tej instytucji. W tym miejscu chcemy im podziękować za udzieloną pomoc, odpowiedzi, wsparcie, a także za cierpliwość. Podziękowania należą się także pracownikom Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Uniwersytetu Wiedeńskiego, Instytutu Pamięci Narodowej, Żydowskiego Instytutu Historycznego, Archiwum Obwodowego we Lwowie (DALO). Serdeczne podziękowania przekazujemy również pracownikom Polskiej Akademii Umiejętności, szczególnie pani Annie Michalewicz, dyrektor Biura PAU, oraz panu Tomaszowi Kowalskiemu. Dzięki ich życzliwości i wsparciu praca nad realizacją projektu mogła przebiegać bez zakłóceń.

Dziękujemy również prof. Janowi Woleńskiemu, opiekunowi niniejszego projektu badawczego, za wsparcie merytoryczne i cenne wskazówki, a także Narodowemu Centrum Nauki za możliwość realizowania projektu pt. „Problem utworów osieroconych wobec pamięci kulturowej na przykładzie piśmiennictwa wybranych żydowskich filozofów i filologów z Uniwersytetu Jagiellońskiego (1918–1939)” (UMO-2014/13/N/HS2/02813) w latach 2015–2018. Mamy nadzieję, że oddane w Państwa ręce opracowanie okaże się przydatnym przyczynkiem merytorycznym do dalszych prac nad utworami osieroconymi oraz spuścizną żydowskich filozofów i filologów broniących doktoraty na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego.